

SALVE REX¹

De woorden, de hoge woorden die wij ophieven, zijn verbrand in de gloed en de lava van de gewelddadige wereld. En onttakeld liggen de houdingen en meningen die voor een reis van nog eens duizend jaren schenen koers te zetten. Wanneer wij om de daad roepen en om de grote wending is het minder uit overtuiging dan uit de levensdrift, die liever nog zonder kompas uitvaart op dreigende oceanen dan te meren aan de kade waar de waren van het verleden in laden en lossen een schijn van leven gaande houden. Daarom is het wel een fataal ondernemen u aan boord te komen met zulk een vracht, zwaar van verleden, als het getuigenis aangaande Christus – temeer waar dit geschieden moet met woorden die groot en hoog en ijdel in uw oren klinken. Wij wagen het erop omdat wij weten met een volkomen zekerheid dat het alles anders is dan ge u pleegt voor te stellen.

Als wij nu spreken van Christus dan is het om, uiteraard met woorden, te verwijzen naar wat geen woorden zijn, maar het Woord, waarvan nog niets is vergaan, de Logos waardoor alle dingen zijn, de Zin die ons leed en ons einde, de onzin van ons bestaan en streven omgrijpt en verzoent.

Wij hebben trouwens goede grond voor de verwachting dat een rechtuit spreken over het geloof in Christus meer waardering zal vinden bij een ontledigde en aangevochten generatie die bij alle ontsteltenis weer weet heeft van de volstrekteid die aan menselijke keuze eigen kan zijn, dan bij een vroeger geslacht dat getroost in de tredmolen van het relativisme liep, al ging het een gebukte gang. Een niet meer, althans bij niemand meer geheel ongebroken liberale denkwijze laat opnieuw plaats voor een dreunend collectivisme van een onherleidbaar gezag, voor irrationele eisen, voor niet te funderen keuze en overgave, voor een blind en vervoerd dienen ten bate van een niet te berekenen doel.

Velen bewonderen weer – en ik zou niet graag zeggen dat het enkel winst is – het exclusieve, het bewust partijdige, het gespannen, waaghalzige, alle aarzeling weghonende meegaan met wat *alleen* sterk is, *alleen* heroïsche inzet waard en waarvoor *alleen* de jonge kracht als plengoffer moet worden gebracht.

Niettemin blijft er, merkwaardigerwijze, in de woorden ‘Christus alleen’ iets ergerlijks voor onze oren, ook voor die jongeren die overigens allerminst afkerig zijn van het verabsoluteren van menselijke gedachten en gestalten. Dit ergerlijke ligt blijkbaar meer of min bij elke generatie, liberaal of autoritair, voor de hand. Het is steeds latent in de Europese mens aanwezig geweest en wordt vaak acuut voor we het weten. Misschien was het alleen op de hoogte van de middeleeuwen, toen kerk en wereld in twee-enige glorie glansden, werkelijk *niet* acuut, maar toch ook zeker daar latent aanwezig.

¹ ‘Christus alleen’ heette M’s bijdrage aan de bundel *Salve Rex*. Den Haag: Damen 1941, 58-93. Deze bundel bevat drie toespraken, gehouden op drie achtereenvolgende avonden in de week van 18 november 1940 voor studenten in de aula van de Stedelijke Universiteit van Amsterdam. Behalve ‘Christus alleen’ van Miskotte zijn in de uitgave van 1941 de toespraken gepubliceerd van J.H. Bavinck: ‘Christus nu’, en van H. Kraemer: ‘Christus voor allen’. Opgenomen als ‘Salve Rex’ in *Kennis en Bevinding*. Haarlem: Holland 1969, 49-65. Deze tekst in *Verzameld Werk 14. Mystiek en bevinding*. Utrecht: Kok 2015, 94-112. De tekst en annotatie zijn licht geredigeerd en waar nodig gecorrigeerd, aangepast of aangevuld. Tekst in **blauw** maakt geen deel uit van de uitgave van 1941. Tekst in **rood** is uit de uitgave van 1941 geschraapt in de latere uitgaven.

Toen we verdraagzaam waren verdroegen wij het onverdraagzame evangelie nauwelijks, en nu we bezig zijn allen onverdraagzaam te worden zijn wij geneigd van het evangelie verdraagzaamheid te eisen. En toch heeft juist de exclusiviteit van het evangelie een geheel eigen karakter dat met een menselijke beslistheid niets gemeen heeft.

Laat mij eerst trachten u kort en eenvoudig te omschrijven waarom het eigenlijk gaat bij de onverdraagzaamheid van de evangelische boodschap. 'Christus alleen', het klinkt als een *leuze*, en wij ergeren ons dat hetgeen toch hoogstens één gezichtspunt of één standpunt kan zijn zich opwerpt tot alleenheerschappij, wij verzetten ons, naar wij menen terecht, tegen een partij die de ganse staat van de menselijke cultuur wil overweldigen. Maar wij horen het niet recht indien wij het horen als een leuze in plaats van als een *belijdenis*, dat is: als een naïef spreken van hetgeen mensen hier en daar en ginds in deze wereld overweldigd heeft.² De gelovige maakt geen slachtoffer doch is zelf, om zo te zeggen, slachtoffer van de Sterke en Geweldige, die zonder ander wapen dan het woord hem heeft gemaakt tot een weerloos gevangen en een eenvoudig zalig wezen.

Deze belijdenis staat weerloos in de wereld. 'Christus alleen', het klinkt als *willekeur*, alsof er mensen waren die naar de waarheid gezocht hebben en nu uit vermoedheid of uit frivoliteit plotseling stilstonden en zich metterwoon gingen vestigen in een of andere veilige kazemat die ze voor zichzelf hebben gekozen. Maar wij verstaan het niet recht indien wij het niet horen als een immanente *consequentie*, die eigenlijk niets nieuws toevoegt aan hetgeen wij over 'Christus nu' en 'Christus voor allen' reeds gehoord hebben.³ Als onder 'Christus' te verstaan is wat ons toen is voorgesteld en voorgehouden, dan kan men naast Christus aan geen andere instantie meer zelfstandige waarde toekennen. Willekeur en frivoliteit zou het veeleer zijn eerst zulke grote woorden over hem te gebruiken en dan met de mogelijkheid te rekenen dat naast hem andere heilswaarden en heilsmachten zinvol zouden kunnen staan, *aanvullend, afrondend*.

Deze belijdenis is zakelijk en onvermijdelijk. 'Christus alleen' sluit de groet in 'Salve Rex'.⁴ 'Christus alleen', het klinkt zo *abstract*, en het is toch *bloed-echt*: want niet als resultaat van *ons* denken, niet uit de spankracht van ons gevoel en onze verbeelding is dit geboren. Geboren uit bloed en tranen maar niet de onze, geboren, gebaad en aan het licht gebeurd door Zijn bloed, door zijn lotsgemeenschap met het mensenleven.

Deze belijdenis is het spellen van de waarheid die met bloed geschreven werd op de aarde. Te roepen: Christus alleen, het klinkt ons misschien als een *krijgskreet* tegen anderen die *hun* vaandel zwaaien en zweren bij hun idee, die toch ten minste ook een zeker recht heeft en een zeker waarheidselement bevat. Het riekt naar paapse stoutigheden en geestelijke terreur, maar het is inderdaad veeleer een *triumfkreet* van bevrijding voor allen, ontkenning

² De inzet van de Reformatie is al bij Luther en Melanchthon (tegen de leer van een genade uit genade én verdiensten) op de noemer gebracht van het *Solus Christus*.

³ Zie voetnoot 1.

⁴ De titel *Salve Rex* [Gegroet, koning!] wordt in de verschillende uitgaven van deze tekst niet verklaard en is ook lastig letterlijk te traceren. De uitdrukking kan verwijzen naar oude aria's als 'Salve Jesu Rex Sanctorum' van Buxtehude en Bach, maar ook naar het gedicht van Aemilia Lanyer: 'Salve Deus Rex Judaeorum' (1611). De uitdrukking komt ook voor in een gedicht van Karel de Grote's biograaf Alcuin: *Ad Amigo Poetae*: "Salve, rex optime, salve" (r. 59), maar verwijst daar niet naar Christus. Dat M zinspeelt op de bekende Maria-antifoon *Salve Regina* ligt wellicht meer voor de hand.

en fundering van onze laatste droom, bevrijding uit alle krijg en kramp van menselijke gezichtspunten en standpunten, bevrijding uit de draaikolk van de slechte oneindigheid en uit de nood van het nihilisme dat heimelijk het uitzicht van onze harten heeft verdonkerd en onze geest meer en meer uitholt.

Deze belijdenis is restloos ten bate van de mensheid. ‘Christus alleen’, het klinkt zo echt menselijk-eenzijdig, zo vermetel als de mens steeds weer blijkt te zijn, die immers altijd zegt: alles is dit of dat, vanaf ‘alles is water’ van Thales tot ‘alles is geest’ van Berkeley en Hegel⁵, monomaan, monist of ook monotheïst: een nieuwe gelijkschakeling van de rijkgeschakeerde werkelijkheid, een kluisteren in één beginsel van hetgeen slechts leven kan als het een eigen baan blijft beschrijven, naast en desnoods dwars door alle andere krachten die er leven in dit *pluralistic universe*.⁶

En toch blijkt deze belijdenis goddelijk-veelzijdig, blijkt katholiek en totalitair zodra men erop ingaat en het ernstig neemt. Niets menselijks is Christus vreemd. De Zoon van God is de Mensenzoon en er is geen grens te zien aan de wijdheid van zijn Wijsheid. Deze belijdenis onderscheidt zich van de ruwe en inaccurate denkwijze van de menigte en evenzeer van de verfijnde, ijle exercitiën van het geschoolde denken, en geeft toch ruimte aan beide nadat zij geheiligd zijn in de omvatting van dit alomvattende, dit katholieke. Gemeten aan Christus schijnt ook het meest doorwrochte systeem steeds weer zijn eigenwilligheid en eigenmachtigheid te moeten vertonen opdat wij verstaan “dat in Hem verborgen zijn al de schatten der wijsheid en der kennis” [Kol. 2: 3]. Gedekt door Christus heeft ook de naïeve, kinderlijke denkwijze die zegt: Hij is *het*, voluit zin en recht.

‘Christus alleen’, dat moge *fanatiek* klinken – en deze schijn is het moeilijkste weg te nemen – want verdraagzaam in de zin van het relativisme is deze belijdenis nu eenmaal niet. En toch: wij horen het pas recht als we er de *deemoed* in horen van een volk – want de kerk is een geestelijk volk – een volk dat zich verwondert en onvermoeibaar verwondert over de genade dat het dit zo mag zien. Dit volk zocht het ook overal en ook nu zoekt het nog wel, evenwel zoekt het nu niet meer in alle richtingen, maar in één richting die het gegeven en gewezen werd. Wil men voortgaan van fanatisme te spreken: er is niets tegen als men weet hier te staan voor het ‘fanatisme’ van een onuitroeibare, *monogame* liefde.

Fanatiek als de liefde, waarvan het in het Hooglied heet – en de beminde zegt het, niet de minnaar – “de liefde is sterk als de dood, de ijver is hard als het graf, hare kolen zijn vurige kolen, vlammen des Heren: vele wateren zouden deze liefde niet kunnen uitblussen, al gaf iemand al het goed van zijn huis voor deze liefde, men zou hem ten enenmale verachten” [Hgl. 8: 6, 7] – zo is het gesteld met deze monogame vervoering, gebondenheid en trouw. Wie zegt: ‘Christus alleen’, staat zélf alleen en is wezenlijk weerloos in deze wereld. In waarheid: de kerk is te uniek om zelf haar uniciteit te bewijzen, daarvoor dienen indirect alle machten die tegenover haar staan. *Uniek is de kerk niet in zichzelf*, maar door haar Hoofd en

⁵ Resp. Thales van Milete (624-545 v.o.j.), George Berkeley (1685-1753) en Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831).

⁶ Naar de boektitel van de Amerikaanse filosoof en psycholoog William James (1842-1910): *A pluralistic universe*. London: Longmans Green 1909.

Heer, door de Ene en Enige,⁷ die zijn enigheid aan haar bewijst van eeuw tot eeuw, van continent tot continent, in hart en hoofd en hand van de allereenvoudigsten en van de hoge geesteshelden die in het 'Christus alleen' met de allereenvoudigsten verenigd zijn tot één levensverband, de *communio sanctorum*, de gemeenschap van de heiligen. Niet een leus maar een belijdenis, niet een willekeur maar een zakelijke consequentie, niet een abstractum maar een bloedechte levensacte, niet een krijgskreet tegen anderen maar een triomfkreet voor anderen, niet menselijk-eenzijdig maar goddelijk-totalitair, niet fanatiek maar deemoedig en verwonderd, dankbaar dat het mag. [Zo wordt het *Salve Rex!* geboren.](#)

Intussen – en dit is het wat, naar ons toeschijnt, zoveel verwarring sticht – wat daar ontkend werd en verworpen als misverstand moet onmiddellijk worden toegegeven, zodra wij onder 'Christus' iets anders verstaan dan hetgeen hier, in overeenstemming met de kerk van alle eeuwen, is betuigd en betoogd, namelijk Gods openbaring. Zodra wij 'Christus' cultureel of sociologisch of ethisch opvatten en hoe dan ook onderbrengen in onze gangbare categorieën wordt de leuze: 'Christus alleen' inderdaad een leus en niets meer, een onduldbare tirannie en een verwaten, bemoeiziek indringen in vreemd levensgebied, in domeinen die eigenrechtig bestaan en gelden mogen.

Is Christus een *religieus genie*, waarom zou hij *alleen* ons verlichten op de weg van de ontraadseling van de geheimen van de menselijke existentie? 'Christus alleen' zou dan werkelijk grootspraak zijn en gewelddadigheid. En verzet rechtmatig.

Indien Christus slechts een *profeet* is, dan is de vraag niet af te wijzen waarom hij *alleen* mij zou hebben te richten, daar er toch zeker vele profeten voor en na zijn verschijning opgestaan zijn die evenzeer ons vertrouwen verdienen en het vermogen hebben beslag te leggen op deze zedelijke overwegingen en beslissingen. 'Christus alleen' zou dan inderdaad willekeur en aanmatiging zijn.

Is Christus een *voorbeeld*, wat zou mij het recht geven anders dan louter persoonlijk⁸ te spreken van 'Christus-alleen', in een afspraak met mijzelf om ter wille van de orde en harmonie van mijn zelfverwerkelijking methodisch niet meer dan één voorbeeld tegelijk te kiezen en te volgen?

Is Christus een *leider*, waarom zou hij *alleen* mij bevelen en opdrachten kunnen geven? Er zijn nu eenmaal vele leiders en vele heren in de wereld die het alleen weten en het goed met ons menen. Wat zou het betekenen een held uit het verleden, meer of min cerebraal of door *Einfühlung* te benaderen, te verheffen boven degenen die in het heden als tijdgenoten en lotgenoten tonen iets te zien en iets te kunnen, hier en nu.

'Christus alleen', dat zou, zo verstaan, eenzijdig zijn en ziek van fanatisme – ja meer nog: levensvijandig – een bewijs van het *Nachteil der Historie für das Leben*, om met Nietzsche⁹ te spreken. De weerstand zou gezond moeten heten.

Wanneer wij dus 'Christus' anders verstaan dan het Nieuwe Testament, het dogma en de kerkelijke verkondiging hem aan ons, aan Europa, aan de wereld hebben te verstaan gegeven, dan inderdaad is 'Christus alleen' een lege leus, loos alarm van dierbaren, van

⁷ De belijdenis van de God van Israël in Deut. 6: 4 is in de kerkelijke leer van God uitgelegd als zowel de eenheid (*simplicitas*, eenvoud) als enigheid (*singularitas*, uniciteit) betreffend. Zie bijvoorbeeld de Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 1. Met de belijdenis *Solus Christus* deelt Christus in deze aanduiding van de godheid.

⁸ De tekst heeft: 'blootpersoonlijk'.

⁹ Het gaat hier om de tweede van de *Unzeitgemässe Betrachtungen*, gepubliceerd in 1874. Nietzsche valt hier het historisme aan.

Dunkel- en *Dünkelmänner*¹⁰ die hun eigen gezelschap, sekte of loge aan het ganse mensenleven willen opdringen – die zich niet ontzien, waar de wereld barnt van strijd, op te komen voor *hun* standje en waar de mensheid in ellende en als in barensnood is tot nu toe [Rom. 8: 22], zich aan te stellen als had dat alles niets te beduiden zodra men zo wijs, zo bezonken, zo edel zou geworden zijn als zij voorgeven te zijn.

Ik mag het u niet verzwijgen, op straffe van u af te stoten, dat aan de Godheid van Christus alles hangt. Christus *alléen*, dat heeft slechts zin als hij God is, als in hem *al* de volheid van de Godheid lichamelijk woont [Kol. 2: 9], als hij heden en tot in eeuwigheid leeft in de zijnswijze van God zelf [Hebr. 13: 8]. Wij kennen Jezus Christus aan zijn woord, en hij zegt: Ik ben de Weg en de Waarheid en het Leven [Joh. 14: 6].

Is het u mogelijk hier even onbevangen te luisteren, alsof het u voor het eerst bereikte en trof? Waar elders hoort men zo'n mateloos zelfbewustzijn spreken, wie heeft in enige zogenaamde religie zich, nota bene als mens, met God vereenzelvigd, zonder omwegen van theorieën, in de onmiddellijke majesteit van het loutere Zijn? Daar komen wij voor de penibele beslissing te staan: of hem af te wijzen als een waanzinnige of hem te horen met ons wezen als Gods vleesgeworden woord, als de uitgang van de eeuwige Liefde die in dit vreemde leven over al de vervreemden spreekt: heden zult gij met Mij in het paradijs zijn [Luk. 23: 43]!

Wie zegt als hij: "hemel en aarde zullen voorbijgaan, maar Mijne woorden zullen geenszins voorbijgaan"? [Mc. 13: 31] Kan men dat verstaan als het woord van een wijze? Maar, nietwaar, als het geen godswoord is, dan is het onwijs, praalziek en verwaten en verdient ook geen formeel respect. Wie heeft ooit gezegd: "komt allen tot Mij die vermoeid en belast zijn en Ik zal u rust geven?" [Mt. 11: 28] Kan men dat verstaan als het woord van een vroom prediker? Fraaie vroomheid! Als het niet een godswoord is, dan is het onvroom, ja blasfemisch en voor de spreker kan alleen clementie gelden als men onderstelt dat hij volstrekt abnormaal is. Wie zegt als hij: "die vader of moeder liefheeft boven Mij, is mijns niet waardig" [Mt. 10: 37]. Is dat menselijk te aanvaarden en menselijk te eerbiedigen? Volstrekt niet! En wie in zo tomeloze vaart boven alle denkbare relaties uitstijgt als Christus, waar hij zegt: "Niemand kent de Zoon dan de Vader en niemand kent de Vader dan de Zoon én die het de Zoon zal willen openbaren" [Mt. 11: 27]– meent ge werkelijk dat dit nog te bewonderen is en te prijzen indien het niet een godswoord is?

Er is niets aan te doen: wanneer deze en honderd andere uitspraken door u en door mij niet kunnen gehoord worden als de eigen stem van God, dan is ons ook de mogelijkheid ontzegd Christus voor vroom te houden, hem als edel te prijzen, hem als voorbeeld te kiezen en godsdienstig te vereren. Ieder die zegt niet te geloven in de Godheid van Christus en toch zegt hem te erkennen als leraar van de mensheid of als voorbeeld van zijn persoonlijk leven, die weet toch eigenlijk niet wat hij zegt. Want dit is een slecht voorbeeld en een dwaalleraar. Wie zich stoot aan de belijdenis: 'Christus alleen', die moet, juist als hij een religieus mens is, nog met de hogepriester uitroepen: "hij heeft God gelasterd, wat hebben wij nog getuigen van node, zie, nu hebt gij zijn godslastering gehoord, wat dunkt ulieden?" [Mt. 26: 65] En hij zal met het Sanhedrin moeten antwoorden: "hij is des doods schuldig!" [vs. 66] of met de

¹⁰ 'Dunkelmänner' verwijst naar de 'Briefe der Dunkelmänner', Latijn: *Epistolae obscurorum virorum* uit 1515 van de Duitse humanistische geleerde Johannes Reuchlin, uit de tijd van de jonge Martin Luther.

'Dunkelmänner' zijn dus obscurantisten, 'Dünkelmänner' zijn verwaande mannen.

heer Bakels¹¹ een dodelijke balans opmaken, waarbij het credit van de wijze menselijkheid verslonden wordt door het debet van zijn onmogelijke, goddelijke pretentie.

Neutraliteit is hier een onding. Niemand hoeft te geloven, het ontzettend geheim van de menselijke vrijheid gaat voort. Het staat ons vrij hem voor waanzinnig te houden en voor onmogelijk, maar het staat ons niet vrij als toeschouwer terzijde te staan met wat wij – God betert – waardering of eerbied of bewondering noemen. Het staat ons nog veel minder vrij zijn zelfgetuigenis naar onze burgersmaak uit te schiften tot er overblijft wat ons behaagt. Het evangelie is één en enig.

Onontkoombaar wordt dan meer en meer de eis, de raad: óf ‘Christus alleen’ óf de radicale breuk met hem en de terugkeer tot het heidendom, dat is: de religieuze verering van de onbegrepen natuur. Ons geestelijk leven in de diepste zin hangt daaraan. Ook de hele vraag naar de zin van de Europese cultuur, als naar het uitverkoren gebied van Christus’ bijzondere zegeningen. En zelden of nooit waren de persoonlijke levensvraag en de algemene vraag naar de zin van ons cultuurleven zo dicht bijeen – maar wat zeg ik? De vraag naar God zelf is hiermee gemoeid! Wat spreek ik van cultuur? Ons geestelijk leven is in het geding! “Wie in mij gelooft, gelooft in mij niet, maar in Hem die mij gezonden heeft”, en “wie mij ziet die heeft de Vader gezien” [Joh. 12: 44v.]. De enige macht die waarlijk heilsmacht is, moet waarlijk onverdraagzaam ons tegemoet treden om ons te kunnen helpen. En in de kracht van de liefde is hij ook in deze kentering van de tijden onverbiddelijk – ook daarin anders dan profeten- en poëtenwoord – in de pijnlijkste zin (onpopulair en onverfijnd) ‘persoonlijk’. Hij bemiddelt niet. Hij vreest geen debacle noch eenzaamheid. Hij houdt ons niet terug van onze eigen natuur, hij dwingt niemand het heidendom te verlaten. Verkeerd spreekt over hem een ieder die hem voorstelt niet als middelaar tussen God en mens [1 Tim. 2: 5], maar als bemiddelaar tussen geloof en heidendom. Hij erkent onze religie niet.

Christus knoopt niet aan aan onze drang naar een furieus leven, integendeel. Hij zegt dat deze drang zelf het gevolg is van onze *afval* van hem. Hij ontmoet ons die eeuwenlang door zijn Woord bevoorrecht waren niet in onze geslagenheid onder het *Schicksal* dan om ons te zeggen dat dit komt door onze *afval* van hem, de heiland.

Hij heult niet met ons die ons gewichtig maken met de donkere diepten van de ziel door deze psychoanalytisch te peilen, maar hij verklaart de kluisters waarin wij zijn uit onze *afval* van hem. “Want zo in Tyrus en Sidon de krachten geschied waren, die onder ons in Europa geschied zijn, zij zouden zich bekeerd hebben” [naar Mt. 11: 21]. “Hij is gekomen tot het zijne en de zijnen hebben Hem niet aangenomen, maar zovelen Hem aangenomen hebben, die heeft Hij macht gegeven, kinderen Gods te worden, namelijk, die in Zijn naam geloven.” [Joh. 1: 11v.] Hoogst soeverein vraagt hij ons het ja of het nee.

Men kan echter nog een heel andere kant uit om aan de confrontatie met Jezus Christus als het woord van God tot deze wereld te ontkomen en de keuze te ontgaan. Zij wordt grif aangegrepen. Want er is maar al te begrijpelijke aarzeling om zo maar hals over kop ons te storten in een nieuw heidendom, in een religie die van voren af aan de chaos, het Oer, de geboorteschoot van alle dingen viert en vereert als het goddelijke.

Is het niet mogelijk Christus te verstaan niet als profeet, maar als de belichaming van de *idee van het Goede*? Of de idee van de mensheid? Als een eeuwig principe, waaraan de dichtende verbeelding deze gestalte heeft verleend? Maar toont het evangelie niet op iedere bladzij

¹¹ Vermoedelijk de doopsgezinde theoloog Herman Bakels (1871-1952), auteur van *De balans van Christus*. Haarlem, eigen beheer z.j. (1940).

dat Christus mens was, dat hij hongerde en dorstte en diep sliep als een doodvermoeide en angst leed: “mijn ziel is geheel bedroefd tot de dood toe, blijft hier en waakt met mij”? [Mt. 26: 38] Is Christus niet behalve openbaring Gods ook de *ontdekking* van de mens? Stelt hij ons mensen niet als mens in de beslissing? Zegt het evangelie niet: *ecce homo*? [Joh. 19: 5] Hoort het eenvoudig oor niet onmiskenbaar dat een persoonlijke stem in de evangeliën klinkt, moeten wij niet allen zeggen wat de soldaten zeiden die eens gestuurd waren om hem gevangen te nemen en die onverrichterzake terugkwamen: “nooit heeft een mens gesproken gelijk deze mens...”? [Joh. 7: 46] Het gaat in het evangelie niet om de hoogste idee, die toch onze idee is, maar om de eenvoudigste mens die toch de mens-van-God is, ja God-zelf is in andere zijswijze.

Die Einbildungskraft, zegt [Johann Georg] Hamann (die Goethe *der Magus des Nordens* noemde), *die Einbildungskraft und wäre sie ein Sonnenpferd und hätte Flügel der Morgenröte, kann nicht Schöpferin des Glaubens sein...*¹² De zogenaamde schepper van de zogenaamde Christusmythe zou inderdaad een genie wezen dat voor de genialiteit van zijn hoofdfiguur nauwelijks onderdeed. Maar wat geheel de pas afsnijdt aan de vervluchtiging van Christus, dat is zijn zeer klaarblijkelijk israëlitisch karakter. Van een zeer bepaald volk is hij in de meest reële zin de zoon. Dat moge een ergernis te meer zijn, het onderstreept fel dat het niet licht iemand mogelijk zal zijn aan deze concrete levensvorm voorbij te zien. Eerder dan met *de* idee hebben we hier met *een* jood te doen. En daaraan is – *bekanntlich* – weinig te vergeestelijken of te idealiseren.

Wie onbevangen luistert naar de toon van zijn woord, die zal toegeven dat het even willekeurig is Christus te ‘vergeestelijken’ en te ‘vereeuwigen’ tot idee als hem te vermenschelijken en te seculariseren tot een profeet en leraar. En nu geldt deze scherpe afweer van het ‘vergeestelijken’ enzovoort waarlijk niet alleen tegenover de filosofie maar *evenzeer ten aanzien van het christendom* en zijn wereldse, al te wereldse historie. Er bestaat geen van de werkelijke Christus te scheiden, vrijzwevend begripssysteem dat als ‘idee’ of als ‘wezen’ van het christendom zou kunnen gelden. Het wezen van het christendom is hij, hij alleen, hij als zodanig. Wat kan ons tenslotte het christendom schelen? Wat is het christendom anders dan de armzalige woestijnstreek waar hij zijn glorie heeft willen ontvouwen voor onwaardigen en ondankbaren? Wat is de christenheid anders dan het toneel, de dienende planken waarop het drama van de verkondiging speelt én waar getoond wordt hoe het de gezegende vergaat die zijn schouder wendt en als gezegende de nek toekeert aan zijn heil en achteruit trapt tegen de wonderen die aan hem geschied zijn? Wat is het christendom anders dan de oudste plaats van het experiment van de vrijheid, van de vrijheid die wij in Christus zouden kunnen hebben? Geen zelfstandige waarde, geen extract of essence, geen representant of plaatsbekleder maar plaats, gebied van zijn werkzaamheid, niets meer en niets minder. ‘Christus alleen’, dat is om zo te zeggen niet alleen exclusief naar buiten maar ook *exclusief naar binnen*, het is niet alleen een nodiging naar de wereld maar ook een kritiek op de christenheid. En de kritiek van Christus op de christenheid is zwaarder te doorstaan dan het felste kruisverhoor waaraan wij haar zou willen onderwerpen.

De kerk nu is iets anders dan de christenheid, zij is kleiner en dieper. Het onderscheid zou men aldus kunnen omschrijven: kerk is overal daar waar met ‘Christus-alleen’ wordt *ernst*

¹² In: *Sokratische Denkwürdigkeiten für die lange Weile des Publicums zusammengetragen von einem Liebhaber der langen Weile. Mit einer doppelten Zuschrift an Niemand und an Zween*, Amsterdam 1759, in: *Sämtliche Werke*, II. Band, Historisch-kritische Ausgabe von Josef Nadler. Wien: Herder 1950, (57-82), 74.

gemaakt. De kerk is de heerban die onder de banier van ‘Christus alleen’ voortschrijdt door de eeuwen in een heimelijke triomf waarop niemand iets kan afdingen. De zegen is niet van haar maar van hem en de vervolging geldt niet haar maar hem. Wat zij zingt en zegt, lijdt en doet beduidt slechts een demonstratie voor zijn werkelijkheid en zijn heerlijkheid, zijn nabijheid en toekomst.

Heel de cyclus van dogmata drukt wel verstaan niets anders uit dan de pretentie: hier is hét Woord van God, dat wil geloofd óf verworpen zijn, maar dat zich niet laat wegdenken of inschakelen, vervormen of vervluchtigen. Men zoek daarin toch vooral niet een of andere maniakale drijfverij of speelse speculatie. Zo ergens, dan gaat het hier zakelijk toe, langzaam, gedegen, eenvoudig, en naar de wet van een diepe noodwendigheid, in gehoorzaamheid aan een allerhoogst bewind.

Zulk een aanspraak als ‘Christus alleen’ heeft immers – ook zuiver fenomenologisch genomen – *geen enkele religie doen gelden*. Het is – structureel gesproken – ondenkbaar dat de Boeddha zou zeggen: ik ben de Waarheid of dat Mohammed zou zeggen: ik ben de Weg, of dat Yajnavalkya zou zeggen: ik ben het Leven. Zij zouden hoogstens zeggen: ik heb de waarheid (en ook daarvan terughuiveren) of ik wijs de weg of ik ken het leven..., maar nimmer: ik ben de waarheid, ik ben de weg, ik ben het leven.

Dat andere, onmogelijke, zegt Christus alleen. Omdat hij alleen het zegt, daarom moet het heten: ‘Christus alleen’ pretendeert te zijn de heilsweg, daarom is er die geladen sfeer rondom hem, die zware wolken en felle schijnsels waaruit als een bliksemschicht neerschiet het woord: “zalig is hij, die zich aan Mij niet ergert!” [Mt. 11: 6]

Deze enigheid van de openbaring (wel te onderscheiden van de ‘absoluutheid’ van het christendom) gaat van het bijzondere naar het algemene, van de alleenheid naar de al-eenheid. Dit schijnt een *onbedoelde bevestiging* te vinden en een onwillekeurige reflex in de aandrift van de besten van ons geslacht Christus voor zich op te eisen en voor hun uiterste gedachten en dromen in zijn persoon een symbool te vinden. Want deze neiging is kenmerkend voor de Europese cultuur. Laat ons aan deze tekenen en seinen niet laatdunkend voorbijgaan, er ook nu¹³ even op letten.

Men mag een poosje glimlachen om de stelling dat Jezus de eerste socialist was, bij nader inzien heeft men te bedenken dat dit een onhandige manier van zeggen is voor de erkenning dat hij de dominant is van heel de zorg voor de ware samenleving die het Westen eigenlijk steeds en het Oosten eigenlijk nooit heeft verontrust, gelijk zonder twijfel al onze gekwalificeerde noties aangaande recht en humaniteit niet allereerst uit de rede voortvloeien maar uit het Woord stammen.

Maar hij was immers ook de grote magiër, volgens [Hermann Graf] Keyserling, de grote exorcist en zielsgenezer volgens Hugo Ball, hij was immers de verachter van het secundaire ras, gelijk [Hans] Blüher betoogt in zijn *Die Aristie des Jesus von Nazareth*.¹⁴ En daarin zijn zeker – en dat is juist het eigenaardige – onbetwistbare waarheidselementen verspreid. Ook was hij de ware mysticus, volgens Constantin Brunner, de diepste theosoof en de eerste antisemiet en de zuivere pacifist en zo maar voort. En wie hem niet trachtte te naasten die moest tegenover hem staan, om zijn geestelijk lot bepaald te vinden door dit tegenoverstaan; zelfs [D.H.] Lawrence, zelf *son of woman*, heeft met de *Son of Man, the*

¹³ In de editie 1941: vanavond

¹⁴ Prien: Kampmann 1921. [512]

*man, who died*¹⁵ gestreden om hem tot die opstanding van het vlees te bewegen, tot de rechtvaardiging van het libido, dat hij, Lawrence, tot het één en al had verheven. En wie Christus als vijand te lijf gingen en wisten wat ze deden, waren heimelijk aan hem vervallen, in *Liebeshafß*; zo Nietzsche, die waarlijk niet met een idee zich *herumschlug*, maar met een lijfelijke gestalte als hij in de tragische grootheid van zijn waanzin zijn briefjes ondertekende: *der Gekreuzigte*. En wie hoort niet – om een zeer hoog voorbeeld te noemen – in de Patmos-hymne van Friedrich Hölderlin de *schicksalshafte* verbondenheid met Christus in hopen en vrezén, in aantrekking en afstoting? ... *und Freude war es (von nun an) zu wohnen in liebender Nacht, und bewahren in einfältigen Augen unverwandt Abgründe der Weisheit*.¹⁶ Of wat is heel het werk van Dostojevski anders dan een verheerlijking van de Christus, een verheerlijking die door alle vagevuren van de twijfel is heengegaan? Men kan gerust zeggen dat er in de continuïteit van onze geschiedenis geen geestelijke waarde wordt gevonden die niet – meer of min – van Christus leeft, op zijn goed teert of zich op hem beroept, de braven en de bohémien, de idealisten en de realisten, de vrienden en de vreemden, en vooral de radicalen van welke aard ook, en zelfs de jongste loot van onze wijsgerige bezinning die de ‘existentiële’ ernst verheerlijkt, heeft in [Lev/Leo] Sjestov, [Miguel de] Unamuno en [Teixeira de] Pascoaes een, zij het averechtse, hartstocht van verering voor Christus voortgebracht. Elk eist zijn deel van het onuitputtelijk goed, dat is – in wijsheid en dwaasheid en soms tegen wil en dank – de kracht van onze cultuur. Wij staan hier voor een enig verschijnsel, weerglans van de enigheid van de heiland van de wereld, uniek en toch formeel zo gans begrijpelijk, want ten slotte is hij, de heiland, de *alma mater* [Latijn: zogende moeder] van alle zielen, voor wie een heelal zonder God een even grote als zinneloze ‘nul’ is. Ten slotte is hij de waarborg voor de zin van gerechtigheid en barmhartigheid en warmte in een wereld die aan zichzelf overgelaten haar chaotische karakter uitviert om daarna automatisch een ijzeren tegenweer, ‘orde’ genaamd, op te roepen.

Doch inderdaad, terecht noemden wij deze uitlopers van een christelijke cultuur al tezamen een reflex, een indirecte heenwijzing naar de waarheid die men reeds *van elders* moet kennen om deze heenwijzing op haar beslissende waarde te schatten. Want sterker en duurzamer blijkt bij alle erkenning toch steeds weer, onder ons Germanen met name, de reactie tegen het vreemde van Christus.

Janko Janoff en vele andere predikers van een nieuw naturalisme vertolken een radicaler inzicht dat uit de diepten van ons aller heidense natuur opkomt, wanneer zij pleiten en strijden voor een bevrijding *van* Christus, *los* van deze spelbreker, en ons onderrichten dat heel de gespletenheid van ons Europese wezen te wijten is aan het indringen van de semitische Christusprediking in onze geest, die daar van nature nu eenmaal volkomen vreemd tegenover staat.

Inderdaad, het is onweersprekelijk dat wij *heidenen* zijn, dat wil zeggen mensen uit wier diepste instinct de religieuze verering van de natuur voortkomt, de prosternatie voor het lot. Waar het latente heidendom als een ondergrondse stroom weer voortbreekt, daar ‘worden’ wij inderdaad weer ‘onzelf’ en verwerpen met Christus God. Daar zijn ook al die culturele tekenen van verbondenheid met Christus waarover wij spraken in de schatting van de

¹⁵ *The Man Who Died* is een uitgave uit 1935. [1637]

¹⁶ Friedrich Hölderlin, achtste strofe van *Patmos* (1807). In: *Sämtliche Werke* Bd. 2. Stuttgart: Kohlhammer/Cotta 1953, 180-186.

nieuwe heidenen evenzovele tekenen geworden van onze zelfvervreemding en van onze schande, van onze decadentie en van onze onmacht.

Zij die christenen willen zijn, zouden naar mijn inzien dwaas doen indien zij hier wilden tegenspreken – nee, *het komt precies uit*: dit is juist het bewijs uit het ongerijmde voor Christus' enigheid – dat met hem God zelf voor ons besef van de troon stort, dat *zijn* vreemdheid en de vreemdheid van God voor ons besef ident zijn, dat er een haat broeit en straks uitlaait tegen de veel vereerde, steeds gedulde, naïef geannexeerde, veel *gedeutete* en geraffineerd misbruikte mensenzoon.

Naast de joodse ergernis staat de heidense ergernis, die ook al niet anders kan dan betuigen: hij is des doods schuldig [Mt. 26: 66], zodat de herinnering aan hem nu eindelijk moet worden weggewist van de horizon, want anders zal er geen heroïsch leven meer mogelijk zijn. Hij moet *erledigt*.

Toen Christus voor het eerst schreed door het *Imperium Romanum* treurden rondom het gebied¹⁷ van de Middellandse Zee de volken over het verlies van de goden en werden getroost met gladiatoren. Sinds de geschiedenis zich schijnt te keren op haar scharnieren en Christus zich terugtrekt achter onze einder als een vreemdeling die komt en gaat, treuren heimelijk de volken en weten niet recht waarom en wenden hun weedom om tot een vervoering voor hetgeen lang gestorven scheen, keren zich naar de vergoddelijking van de oermachten en grondkrachten van het bestaande.

Maar zie, het bestaande is stom. Paulus zei dat de Grieken één altaar hadden voor de onbekende God [Hand. 17: 23], maar men zou ook kunnen zeggen dat al hun goden onbekenden waren. Zij hadden een mond maar spraken niet, oren hadden zij maar hoorden niet, de natuur heeft zelf geen woord.

Daarom: of men Christus eert of onteert, hij wordt altoos verheerlijkt. Ook de duisternis, de ondergang, de tumultueuze vitaliteit van de volken verheerlijkt hem vanuit het ongerijmde. Ook zo, als de verachte en verworpene, is hij de onvergelykelijke. Alleen tegen Christus bestaat zulk een vijandschap in het mensenhart, alleen hij wekt deze ergernis. Alleen hij past niet in het pantheon of pandemonium van de oude of nieuwe mensheid, alleen hij verwacht de bewonderaars, alleen hij veracht alle reclame, alleen hij vraagt ons in de crisis: “wilt gijlieden ook niet weggaan?” (Joh. 6: 67)

Dat is juist de collaps van de vergelijkende godsdienstwetenschap dat er *geen vergelijking mogelijk* is tussen God en de goden, waarom ook, als alle goden, ook Osiris en Mithras, een plaats vinden in het Romeinse pantheon, daar geen plaats bleek voor Christus. Terecht, volkomen terecht... want onduldbaar is de paradox dat God naar zijn wezen zou zijn verenigd met deze mens en dat deze mens zou vertegenwoordigen het eeuwig wezen. Wie hier gemoedelijk wil pleisteren, die heeft de zaak nog lang niet zo ernstig genomen als zij eist, die staat in consequentie ook verre ten achter bij degenen die hem, faunisch of faustisch, bestrijden en afzweren willen. En nu mag men bovendien gerust zeggen dat God, dat is feitelijk: Christus, minderwaardig en plebejisch is tegenover de pracht van de goden, zoals het kind van Bethlehem pover neerligt in de wereld van Pan en Apollo. Nochtans geldt van hem de wonderspreuk: “*der kleine Finger seiner linken Hand wird Pan genannt*”¹⁸ en de

¹⁷ Tekst heeft ‘alrond de kreits’.

¹⁸ Een door M veelvuldig gebruikt citaat waarvan de herkomst onbekend is. Wellicht is het een tekst van Martin Buber, die hem citeert in zijn inleiding op *Die Chassidischen Bücher* uit 1928. Het citaat werd al (per ongeluk?) weggelaten in de versie van *Kennis en Bevinding* (1969).

regel uit dat oud-Nederlandse kerstlied: ‘zie hoe tere is de Here die ’t al draagt in Zijn hand’.¹⁹

Wij zullen niet tegenspreken als men zegt dat wij met Christus moeten afrekenen. Als we dan maar verstaan dat daarin, juist daarin wordt afgerekend met ons, ons leven en onze toekomst. Wie die ernst maakt met het Woord dat vlees werd zou niet verstaan wat Nietzsche zegt, dat deze God *gegen den Geschmack geht*;²⁰ als hij nu ook maar verstond wat Pascal zegt – hetzelfde en toch iets heel anders – namelijk dat Hij uiteraard *contre la nature* is.²¹ Want hier staan wij voor het grote geheim van ons leven, let wel: het *heilgeheim* van ons leven.

‘Christus alleen’, deze stuitende bekrompenheid is het incognito van de weelde van de bovennatuurlijke verlichting, deze hardheid is de bast van de zoetste zekerheid. Want anders is hij, anders, totaal anders. De ogenschijnlijke gelijkens die wij speuren, is louter spiegeling, ook daar waar de reflex een zuiver schijnsel genoemd zou kunnen worden.

Nu wordt het spannend, nu gaat het erop of eronder, nu gaat het om de laatste beslissingen van ons hart. Ziedaar de zin van wat wij crisis van de cultuur en crisis van de zekerheden noemen.

*Vom Himmel hoch, da komm ich her...*²² verticaal, uit de goddelijke orde. Daarom komt kracht, vreugde en vrede met hem mee en kunnen wij, als ons de ogen opengaan, in hem genezen van alle twijfel of deze hoge woorden en waarden wellicht ook een waan zijn van ons gekwelde brein en ons gejaagde hart. Ja indien ons de ogen opengaan... en de oren, het hart, het wezen. Logische evidentie immers laat geen ruimte voor geestelijke beslissing. Niemand zal voor de onzin kiezen, waarde-evidentie evenmin, niemand zal de klaarblijkelijke on-waarde willen. Maar hier is *geen evidentie dan het woord dat ons aanspreekt als het eeuwige woord* en in feite bewijst dat het is zoals Paulus ergens zegt: “een reuke des levens ten leven of een reuke des doods ten dode” [2 Kor. 2: 16]. De een ruikt hier de dood, en dan *is* het de dood, en de ander ruikt hier het leven, en dan *is* het het leven.

Wanneer volgens het passieverhaal van Johannes Judas uitgaat uit de opperzaal van het laatste maal, heengaat uit de kring van de jongeren om de meester te verraden, dat is: uit te leveren, dan zegt Christus: “nú is de Zoon des mensen verheerlijkt en God is in hem verheerlijkt”. [Joh. 13: 31] Welk een ontdekkend licht werpt dit gebeuren op onze geestelijke situatie als Europa hem gaat verraden!

Het blijkt dat wij vroeger ten onrechte meenden heel wat van God te weten en dat Christus er nog eens bij kwam om ons iets extra’s te leren en te brengen. Maar als hij is verraden en uitgeleverd, dan blijkt dat met hem al onze godskennis is prijsgegeven. Ook onze humaniteit, ook ons rechtsbesef, ook onze geestelijke vrijheid, ook het gezag, de binding, de richting van ons leven zullen er een diep letsel van dragen.

Wij weten volstrekt niet meer wie of wat God is. Daarin is Christus verheerlijkt dat wij nu genoodzaakt zijn tot het heidendom terug te keren. “Wie u verwerpt, verwerpt mij, en wie mij verwerpt, verwerpt mij niet, maar Dien, die mij gezonden heeft” [Lk. 10: 16]. Hoe zou deze beslissing niet doorwerken in heel de breedte en diepte van ons leven? Dát zij catastrofaal is, dat bevestigt slechts de waarheid van de oude belijdenis: Christus-alléén.

¹⁹ Slotregels van het tweede vers van Gezang 15 (1938).

²⁰ Uit *Jenseits von Gut und Böse* (1886), 221.

²¹ *Pensées*, in de editie van Brunschvicg nr. 605.

²² Lied van Martin Luther, *Evangelisches Gesangbuch* 1996 nr. 24.

Wie heeft lust zich te beklagen over deze spanning en keuze? Pascal antwoordt hem onmiddellijk: *la plus cruelle guerre que Dieu puisse faire aux hommes en cette vie est de les laisser sans cette guerre, qu'il est venu apporter.*²³

Er is evenwel een beter bewijs dan het bewijs uit het ongerijmde. Want Christus wil niet verheerlijkt worden door onze ondergang, ja hij wil niet zozeer verheerlijkt worden als wel zichzelf verheerlijken in de *vrede*²⁴ van de mensen.

Wie spreekt over het *euangelion*, spreekt over de *angelos*, de engel die met zijn witte vleugels de duisternis van de storm heeft uiteengescheurd.

Als het evangelie spreekt van uw en mijn zonde dan is het omdat die verzoend is, als het evangelie spreekt van uw en mijn eenzaamheid dan is het omdat Christus van zich uit met ons gemeenschap wil hebben. Dat is de heugelijke tijding, bron van hartverblijding²⁵ waaromheen de cultus en de liturgie zich bewegen, waaromheen de kathedraal van Chartres is gebouwd en waar de *Hohe Messe*²⁶ omheen rankt. Daarom zijn de eenvoudigen en stillen in den lande sterk en strekken hun handen in leven en in sterven Christus tegemoet, daarom gaat er iets uit ook van het simpelste en meest aangevochten geloof, dat hij *het* is.

Het hart verstaat het en hart is – Bijbels gesproken – niet het gevoel, maar dat verborgenste van ons wezen waar wij op de eeuwigheid betrokken zijn, hetzij in afkeer, hetzij in toeger. Het hart verstaat het en daaruit ontbloeit heel het geestelijk leven, van de eeuwen, van onze dag. *Coeur* is de bron van de *esprit de finesse*, die Pascal tegenover de geometrische geest stelt.²⁷ Het hart voelt het woord onmiddellijk tot zich gericht als een aanspraak uit honderd andere onfeilbaar te herkennen. En dan geschiedt het wonder dat wij door de enge poort van de geestelijke beslissing komen in een wereld van vrede en vreugde: “Zalig zijn de ogen, die zien hetgeen gij ziet, want voorwaar ik zeg u, dat vele profeten en koningen hebben begeerd te zien wat gij hoort en hebben het niet gehoord”. [Mt. 13: 16]

Wie uitgaat van, wie doorgaat door deze engte, die wordt als een die zijn rijkdom niet op kan – en die wat eerst nergens was nu overal vindt.

*So hab ich endlich von dir erharret:
In allen Elementen Gottes Gegenwart.*²⁸

‘Christus alleen’, die exclusiviteit is de poort tot het waarlijk katholieke, waarlijk ‘alzijdige’ geestesleven, die exclusiviteit is ook de fundering van wat wij tevergeefs zoeken te grondvesten in de gegevens van de ervaring: menselijk recht en menselijke vrijheid en menselijke toekomst.

Als ik nu ten slotte iets ga zeggen over de bevrijding die niet maar in Christus, maar met name in het Christus-alléén ligt opgesloten, dan doe ik misschien het beste mij te voegen naar de driedeling *die we hoorden aangebracht in de*²⁹ rede over ‘Christus nu’³⁰: daar werd eerst gesproken over de ene primaire relatie die Christus stelt boven de vele vitale krachten

²³ Blaise Pascal: *Pensées*, in de editie van Brunschvicg nr. 498.

²⁴ Editie 1941: vreugde

²⁵ Verwijzing naar gezang 113 hervormde bundel 1938.

²⁶ Van Johann Sebastian Bach, BWV 232.

²⁷ In de Brunschvicg-editie nr. 1, elders nr. 405.

²⁸ Eerste regels van *So hab ich endlich...* van J.W. von Goethe. Uit: *West-östlicher Divan* (1814-1819).

²⁹ Editie 1941: die de eerste spreker heeft aangebracht in zijn

³⁰ In de rede van J.H. Bavinck, twee dagen eerder gehouden.

die ons individueel en sociaal bewegen, daarna over de liefde die Christus verkondigt als wakend achter het *schicksalschwere* van de geschiedenis en ten slotte over de vergeving die Christus stelde tegenover de donkere diepten van de ziel. [Dit alles in onderscheiding van onze mogelijkheden.](#)

Stel u nu voor dat wij tegenover de aandrift van het mateloze, normloze leven hadden te rekenen met *twee* openbaringen, met God en toch ook met de natuur, ten aanzien van het *schicksalschwere*: met twee openbaringen, met de liefde maar toch ook even ernstig met het noodlot, ten aanzien van de donkere diepten van de ziel met de vrijspraak maar toch ook met onze eigen nieuwe deugden en ondeugden als even werkelijk en even geldig. Dan zou het heilzame en bevrijdende *toch eigenlijk weer opgeheven* zijn. Ziet ge nu dat alles breekt en kapot gaat als wij lijmen en krammen God én de natuur, het heil én het *Schicksal*, de vrijspraak én onze zelfverlossing. Nu aan het einde wordt het ons wellicht klaar wat aan het begin werd gesteld, namelijk dat de belijdenis 'Christus alleen' geen leuze is maar belijdenis, geen willekeur maar zakelijkheid, geen abstractum maar bloed-echte levensakte, geen krijgskreet tegen anderen maar triomfkreet ten bate van allen, niet menselijk eenzijdig maar goddelijk totalitair, geen fanatisme maar deemoed, verwondering en dankbaarheid, dat het *mág!* Dat wij niet behoeven te zien naar de natuur alsof wij daar *die Breite der Gottheit lesen*³¹, dat wij niet behoeven te bukken onder het lot alsof er gelijk er een Moira is boven Zeus en gelijk de Nornen ook Odin regeren, zo een wetmatigheid en noodzaak van die God in wiens wezen vrijheid en noodwendigheid tezamen gegrond zijn, alsof wij behalve de genade te aanvaarden en te realiseren, zouden moeten en mogen voortgaan onze psychische spanningen gewichtig te nemen en onze ellenden te peilen, waaraan immers – menselijk gemeten – geen einde is noch kan zijn.

'Christus alleen', dat wil zeggen: houdt u aan die ene om daarin alles te vinden wat gij tot uw persoonlijk heil zoekt en wat gij als heil van de wereld verwacht. Houdt u aan dit ene: het ene is meer dan het algemene, want het ene omvat mede het algemene. Houdt u aan deze ene ernst, dan zal de lach van het vertrouwen over alle andere gebieden opgaan als een zon. Heb de lach lief als zomer, heb de lach lief als zon! Zie toch de duivel als een dwaas staan op deze planeet waar het kruis geplant werd. Geen duizend en geen tien en geen twee openbaringen, maar één, en die ene tegelijk goddelijk en menselijk, tegelijk ergerlijk en al-milddadig, tegelijk boven alles uit en het al dragend met een onuitputtelijk geduld. Dat is de eenvoudige weg die ons gewezen wordt, een weg van de bevrijding, die echter weer in puin valt en onbegaanbaar wordt zodra we behalve met de Ene en Enige nog met andere 'openbaringen' gaan rekenen.

Misschien is het goed en nodig nog één mogelijk misverstand af te weren [van die groet, die hulde, die dienst aan de Koning: Salve Rex!](#)

Christus alleen, dat betekent niet: er bestaat niets anders dan Christus. Nee, het al bestaat en wij bestaan. Zo is God dat hij niet alleen wil zijn, hoewel hij in zichzelf volzalig en niet eenzaam is. Dit is de liefde van God dat er, behalve hij, werelden en zielen 'bestaan'. *Das Wunder des nicht-nicht-Seins*, dat is het fundamentele wonder – alles wat adem heeft love de Heer! [Ps. 150: 6] – maar wat is de grond van dit al-bestaan afgezien van hem die de liefde is en het leven geeft?

³¹ Verwijst naar een regel uit de tweede strofe van 'Groß ist die Diana der Epheser' van J.W. von Goethe (1812), uit: *Sämtliche Werke* Bd. 2. Stuttgart: Cotta 1855, 187.

‘Christus alleen’, dat betekent niet: hij alleen heeft macht. Nee, er zijn vele machten en vele heren [1 Kor. 8: 5, 6]. Zo is God dat hij het waagt met de vrijheid en de palen van een speelruimte voor de geschiedenis uitzet. Dit is de wijsheid van God dat er, behalve zijn macht, vele machten bestaan en vele heren, die al tezamen, willens of onwillens, aan de dag brengen de zin van de ene macht, want wat zou de zin zijn van menselijke macht, gerekend buiten die macht die tegelijk recht en gezag in zich bevat, die als de eeuwige wijsheid *verdient* te regeren en enkel door te *zijn* heerst.

Christus alleen, dat betekent niet dat er maar één ideaal bestaat. Nee, er worden vele idealen en dromen losgelaten over de aarde. Zo is God dat hij de eeuwigheid in het hart van de mens gelegd heeft. Dit is het geduld van God dat er behalve zijn droom vele dromen zijn opgeschoten. Maar wat is de waarde van alle dromen, gerekend buiten het woord, de belofte, het onderpand van de toekomst? “Wij verwachten naar Zijne belofte nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, waarop gerechtigheid woont” [2 Petr. 3: 13] Kunnen wij dat rustig aanhoren?

Daarom, wij kunnen, strikt genomen, niet *vóór* Christus zijn [naar Mt. 12: 30], wij kunnen alleen *tegen* zijn. Het *vóór*-zijn is hier niet anders dan het geloof en geloof is: het ernstig nemen van zijn aanspraken, het ingaan op zijn Enigheid. Wij kunnen niet anders dan ons verbazen en verschrikken, en ons tijdens die verbazing en verschrikking al of niet laten gezeggen, ons ergeren of ons overgeven.

Er zullen hier zonder twijfel verscheidene mensen zijn die vinden dat ik plomp, onelegant en ontactisch te werk ben gegaan vanavond. Het zij zo. Ik voor mij ben overtuigd dat wij gehouden waren niet terug te zinken zelfs beneden de titel van deze voordracht: ‘Christus alleen’. Wij achten het niet rond, niet ridderlijk en in laatste instantie ook niet wijs langs omwegen te gaan of voorlopige gevels te bouwen. De ‘zin van het leven’, die kan men misschien benaderen, haast zei ik: besluipen. Maar de waarheid, die van elders komt, die slaat en helpt ons totaal of zij *wordt*³² gemist.

De tijd is er trouwens niet naar om de adelaarswiekslag van het woord dat wij gehoord hebben op duivenvoeten te komen vertolken. *Letztes Erkennen verteidigt nicht mehr, letztes Erkennen richtet* (Rosenzweig).³³ En zelfs hetgeen wij zelf op duivenvoeten hebben horen komen, dat wil uitgaan met kracht en staan op de markt, op de Areopagus, als een publieke zaak. “Wat gij gehoord hebt in het oor, predikt dat van de daken” [Mt. 10: 27].

Zo heb ik dan gewaagd u aan boord te komen met een getuigend betoog, waar naar ik hoop geen woord Frans bij is, een betoog dat vele vragen moge wekken, maar waarin naar ik hoop althans enig antwoord gegeven is op de vraag die ik de laatste dagen onder u heb opgevangen: ‘ja maar, wie is hij nu eigenlijk’. Het antwoord is, wel verstaan, eenvoudig en onmiddellijk. Wellicht wordt het te beter verstaan in een wereld, die gelijk Chesterton ergens zegt, beleeft *in a very real sense the presence of the absence of God*.³⁴

De tijd was ons kort toegemeten, te kort voor de wijde spanningen van het onderwerp. Onze woorden schoten tekort, maar wij zelf zullen niet tekort komen indien wij onszelf, persoonlijk, zoals wij zijn, wenden tot het licht dat ons heeft bezocht.

³² In de editie 1941: werd

³³ Uit de slotalinea van het opstel van Franz Rosenzweig: ‘Apologetisches Denken’ (1923), in: *Gesammelte Schriften* III. Den Haag: Martinus Nijhoff 1984, (677-)686.

³⁴ G.K. Chesterton: *The Everlasting Man*. London: Hodder & Stoughton 1925, 93. [3331]

*Wir sind die Grübler der nordischen Welt,
wir brauchen die Sonne unmittelbar,
wir brauchen das Wort, schlicht, einfach, und klar
wie es sich einst für uns hingestellt.*

*Und mag denn der Stein zum Eckstein werden
und mögen da Völker untergehn,
das Wort bleibt immer und ewig stehn –
das Wort überdauert Sonnen und Erden;*

*das Wort, vor dem es nicht Weise, nur Narren gibt,
nicht Fromme, nur Sünder, – ganz feindlich wir alle,
Das Wort, das kündet mit lauten Schalle:
Also hat Gott die Welt geliebt.³⁵*

³⁵ Uit Siegfried von der Trenck (1882-1951): *Leuchter um die Sonne*, de afdeling 'Jesus Christus: Luther', 165-184. Gotha: Klotzverlag 1925. [3634] Miskotte citeert drie strofen, die in het origineel niet in deze volgorde en samenhang bij elkaar staan, te vinden op 175, 172 en 174 (welke laatste strofe begint met 'Vor dem es nicht Weise'; 'Das Wort' heeft hij uit het slot van de voorafgaande strofe toegevoegd). In de tweede regel van het derde kwatrijn heeft het origineel: *nicht Priester, nur Laien* in plaats van *nicht Frommen, nur Sünder*.